

KAMILA REMIŠOVÁ
VĚŠÍNOVÁ

**GENDER
A PRAVĚKÁ
SPOLEČNOST**

PRÆHISTORICA
KAROLINUM

Gender a pravěká společnost

Kamila Remišová Věšínová

Recenzovali: doc. PhDr. Juraj Pavúk, DrSc.
Mgr. Drahomíra Malyková, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Redakce Františka Jirousová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

ISBN 978-80-246-3177-6
ISBN 978-80-246-3197-4 (online : pdf)

Charles University
Karolinum Press 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	7
<hr/>	
Gender: proč, jak a k čemu?	15
Dějiny bádání	16
O minulosti jediného pohlaví	18
Význam a role genderové analýzy v archeologii	20
Genderová slepota a její léčba – metodologie	23
Materialita genderu	28
Shrnutí	31
Zájmové okruhy genderové archeologie	32
Exkurz 1: Příběh jednoho šídla aneb Cestou angažovanější archeologie	39
Doktore, uzdrav se sám!	43
<hr/>	
Gender, kult a rituál v archeologické interpretaci	45
Možnosti studia duchovního života pravěkých společností	45
Sakrální a profánní v archeologii náboženství	47
Artefakt v kultovně-náboženském kontextu	52
Náboženské systémy neolitického světa	54
O původu neolitického náboženství	54
O „teorii prvotního matriarchátu“	56
A co z toho plyne?	61
Antropomorfní plastika a její místo v neolitickém duchovním světě	63
Nálezová základna	69
Přední východ	69
Řecko a Středomoří	72
Jihovýchodní Evropa	74
Střední Evropa s důrazem na Českou republiku	79
Pokusy o interpretaci neolitické plastiky	83
Nálezové kontexty a jejich výpovědní hodnota	85
Typologie, morfologie a jejich spolehlivost aneb „Převážně ženské sošky“ jsou optický klam	97
Symbolická dimenze výzdoby	104
Býk – mužský element neolitického náboženství?	108
Zoomorfní a jiná plastika	113

Genderové stereotypy v interpretačních postupech	115
Možné významy antropomorfní plastiky v neolitických systémech víry	118
Gender a rituál	129
<hr/>	
Gender, pohřbívání a hrobová data	132
Povaha a výpovědní potenciál hrobových dat	133
Vývoj neolitického pohřbívání	136
Exkurz 2: Zpět po časové ose - výpověď mezolitických hrobových celků	138
Pohřbívání v evropském neolitu	145
Hrobová data z českého území	152
Genderová analýza hrobových dat	169
„Dary“ a „nedary“ - problematika hrobové výbavy	169
Atypické pohřby a jiné „anomálie“	174
„Lid“ na neolitických pohřebištích	181
Dětský svět, dětské pohřby a možnosti archeologického studia	184
Několik vět závěrem	192
<hr/>	
Sídelní areály, domácnost a produkce	194
Domácnost, čas, gender a rituál	196
Archeologie domácnosti	197
Potravinová produkce a stravování	206
Keramická produkce	210
Další odvětví řemeslné produkce	212
Závěrečné shrnutí	215
<hr/>	
Závěr	217
Literatura	228
Summary	240

ÚVOD

Počínaje 60. léty 20. století se v archeologické teorii i praxi začala objevovat řada nových přístupů a metod a celkový pohled na vědní disciplínu se výrazně transformoval. Je velmi důležité, aby tato zásadní změna neprobíhala pouze v teoretické rovině, formou mnoha stovek popsaných stránek v desítkách odborných časopisů, které si, ruku na srdce, dopodrobna prostuduje opravdu jen málokterý badatel či badatelka. A je nevyhnutelné, aby se změna postojů k odborné problematice odehrála zejména v hlavách nás všech, kteří se archeologií profesionálně zabýváme.

Ve své diplomové práci (Věšíňová 2005) jsem se zabývala problematikou české neolitické figurální plastiky a pokusila se o interdisciplinárně podloženou interpretaci tohoto sociálního a kulturního fenoménu staršího pravěku. Po mnoha peripetiích se mi podařilo zrevidovat katalog české figurální plastiky, který byl od roku 2005 obohacen o několik nových exemplářů. To byla první, jednodušší část. Jako druhý úkol jsem si stanovila shrnout dosavadní interpretace tohoto fenoménu, zrevidovat je a podrobit detailnímu rozboru, a konečně pokusit se zformulovat nejpravděpodobnější a archeologickými prameny nejlépe podložené hypotézy o jejich funkci a pozici v kontextu neolitické společnosti.

Práce s tématem mě nevyhnutelně dovedla k převážně zahraniční literatuře a v ní k odkazům na další a další zahraniční tituly. Česká odborná produkce jako by v té době problém sociálních jevů, které utvářely neolitické společnosti, ze svého okruhu zájmů téměř vypustila. Nemohl mi samozřejmě uniknout diametrálně odlišný přístup, kterého se problematice dostávalo v zahraničním prostředí, byť se jeho výsledky často pohybovaly na hranici prokazatelnosti. Otevřel se přede mnou pro mě do té doby téměř neprobádaný svět interdisciplinární analýzy a kontextuálního uvažování, pokoušející se rekonstruovat nejrůznější aspekty života pravěkých společností. Tyto práce na mě, kromě poskytnutí cenných i absurdních informací, zapůsobily zejména svou energií a chutí řešit problémy novým způsobem, čehož se mi tehdy v české archeologii až na výjimky nedostávalo. Kromě vydatné pomoci při psaní mi tedy tyto zejména britské, skandinávské, německé a americké studie otevřely nové obzory a definitivně určily směr mé budoucí vědecké práce.

Moje odborné zájmy se z poněkud ohraničeného tématu lidské figurální plastiky rozšířily na snahu o poznávání (a sledování míry poznatelnosti)

každodennosti pravěkých společností, s důrazem na období neolitických kultur a období staršího pravěku obecně, a to na základě nalezených archeologických pramenů, determinovaných sídlištních struktur a dostupných informací, které nabízejí příbuzné a spolupracující obory. Aby však bylo vůbec možné se do podobných úvah a projektů pouštět, bylo nutné disponovat komplexní a propracovanou metodou, která pokusy o rekonstrukci a interpretaci sociálních, kulturních i materiálních jevů umožní a určí jak přistupovat k souborům zdánlivě jednoznačných dat a nálezových situací, aby z nich bylo možné vytěžit co největší objem informací. Laicky řečeno, při zkoumání každodennosti pravěkých společností je zapotřebí použít metodu, která vrátí našim předkům „tvář“ (Tringham 1991). Metodu, která nebude zkoumat pouze výsledky lidské činnosti, tedy artefakty a nálezové situace, ale pokusí se zjistit, kdo a za jakých sociálních konstelací tyto artefakty a situace vytvářel, co bylo příčinou jejich vzniku a jaký byl jejich účel. To znamená najít analytickou metodu, která bude doplňovat a obohacovat existující archeologické postupy. Jednou z těch, která splňuje výše zmíněná kritéria, je genderová analýza.

Cílem tohoto textu není polemizovat o kladech a záporech genderové analýzy, měl by především na konkrétních příkladech ukázat její praktické využití při řešení některých archeologických problémů a zkoumání kulturních a sociálních komponent. Než k tomu však bude přistoupeno, považuji za nutné uvést definici samotného pojmu gender.

Gender je sociální konstrukt, který vyjadřuje, že vlastnosti a chování spojované s obrazem muže a ženy jsou formovány kulturou a společností. Na rozdíl od pohlaví, které je univerzální kategorií a nemění se podle času či místa, působení genderu ukazuje, že určení rolí, chování a norem vztahujících se k ženám a mužům je v různých společnostech, v různých obdobích i různých sociálních skupinách rozdílné.¹ (Jejich závaznost či determinace není tedy přirozeným, neměnným stavem, ale dočasným stupněm vývoje sociálních vztahů mezi muži a ženami, což ovlivňuje strukturu a fungování sociálních skupin.)

Genderové uvažování nestaví ženy a muže na dvě strany jedné barikády, jak by se snad někomu mohlo zdát, naopak je výsledkem způsobu, jakým spolu muži a ženy žijí a jak utvářejí svět kolem sebe (Stig Sørensen 2000). Gender je nestálou, ale permanentní součástí lidské historie a jako takový má nedocenitelnou výpovědní hodnotu o životě a proměnách lidské společnosti.

Jak souvisí zdánlivě teoretická genderová analýza s archeologickou praxí? Archeologie se mění a jejím synonymem již dávno nejsou inventarizované archeologické artefakty umístěné v hromadách beden v šeru depozitářů.

Stále více badatelů a badatelek se zaměřuje na sociální rozměr materiální kultury, který je klíčový pro poznávání běžného života jakékoliv společnosti. Materiální kultura, tedy artefakty a archeologické situace všeho druhu, hrála důležitou roli v životě a sociální reprodukci každé společnosti již od nejstaršího pravěku. Artefakty a jejich význam (symbolický i ryze praktický) spojují od nepaměti generace a jsou zásadními mediátory tradice.

Genderová analýza umožňuje archeologům nahlédnout do způsobu, jakým materiální kultura vytváří sociální vztahy mezi muži a ženami a jejich společenskými rolemi, a na základě analýzy mnoha různých faktorů pomáhá určit role, postavení a objasnit vzájemnou interakci obou pohlaví² v pravěké společnosti. Tím poddhaluje roušku tajemství zahalující jejich každodenní život.

V českém akademickém prostředí je genderová analýza coby analytická vědecká metoda téměř neznámá, a to i přes svoji objektivně vysokou úspěšnost při aplikaci na konkrétní problémy, jak je patrné z publikovaných zahraničních projektů (např. Spector 1991; Marcus 1998). Mnozí badatelé na ni přesto pohlížejí s notnou dávkou despektu. To je však způsobeno zejména neznalostí genderové problematiky jako takové i nepochopením skutečného obsahu samotného pojmu.

Mnozí kolegové při zmínce o chystaném tématu této práce mírně povytáhli obočí a představili si díla Mariji Gimbutas³ (1982, 1989, 1999), Rianne Eisler (1995) nebo Jamese Mellaarta (1965, 1967), která se zaměřují zejména na prokázání existence Velké Bohyně a jejího kultu, plošně uctívaného ženského božstva stojícího v čele když ne přímo matriarchální, pak alespoň matrilineární společnosti na významných lokalitách Předního východu, jižní a jihovýchodní Evropy.

Zásadním problémem, který díla těchto autorů často staví do přímé opozice k metodám genderové analýzy, je, že mnozí významní badatelé (a s nimi či po nich i dlouhá řada méně známých), jejichž přínos archeologii byl v mnoha jiných oblastech nezanedbatelný, získávali důkazy pro svá tvrzení všemi myslitelnými způsoby a za každou cenu, pomíjejíce přitom zjevná, archeologicky podložená fakta. A co je ještě problematičtější, často si vytvářeli fakta vlastní, která jejich hypotézy vhodně doplňovala. Prapůvod tzv. „teorie prvotního matriarchátu“ je nutné hledat již v 19. století, jmenovitě pak v díle J. J. Bachofena *Das Mutterrecht* (1861), ve kterém se tzv. Matka Země, zosobnění uctívaného kultu plodnosti a plodivých zemských sil, objevila v archeologickém kontextu vůbec poprvé, neboť, a to je skutečnost poměrně neznámá, byla stvořena prá-

2 A všech genderů.

3 Archeologický přínos děl M. Gimbutas nelze ignorovat, její práce týkající se neolitického náboženství a rekonstrukcí neolitické společnosti jsou však o poznání problematičtější, zejména kvůli „metodickému postupu“, který autorka zvolila, stojícímu často na smyšlených nebo dílčích pramenech. To samé samozřejmě platí i o nesporném archeologickém přínosu děl Jamese Mellaarta.

vě pro tuto knihu samotným autorem na základě jeho přesvědčení o podobě „pravěkého“ náboženství. Krátce po vydání bylo dílo objeveno archeologickou veřejností a přibližně do této doby je možné klást vznik velkého bludného interpretativního kruhu, který se točí dodnes. Podrobněji o něm bude pojednáno dále v textu.

Další kolegové jsou téměř vzápětí po vyslovení termínu gender stížení akutní alergickou reakcí z pocitu, že se jedná o (další) poblouzněný feministický útok na svrchovanou vědní disciplínu.

Touto knihou bych všem čtenářům ráda dokázala, že jde o omyl. Výše jmenované hypotézy a přístupy se v archeologii opravdu objevily a stále se vyskytují, je však více než zajímavé, že při životě je ve svých pracích často udržují právě ti badatelé, kteří mají na cokoliv genderového alergické reakce. Teorie, mám na mysli i ty současné, klonící se k existenci plošně uctívaných ženských božstev a matriarchální minulosti lidstva, jsou ovlivněny nevědeckými, pseudofeministickými⁴ a aktivistickými postupy, a stojí tak k vědecké analýze v přímé opozici. Nejružnější předkládané interpretace jsou často idealistickými kreacemi, odrážejícími mimo jiné i současné snahy o hledání sociální utopie (Meskell 1995). Nabízejí historické projekce toho, co určité skupiny (zejména ženských aktivistek) vidí jako žádoucí, co je zviditelní a zároveň posílí jejich vymezení se vůči systému a současnému nastavení genderových rolí. Především některé autorky (např. James 1961; Eislerová 1995; Gimbutas 1982, 1989, 1999; Orenstein 1990; Spretnak 1992) se na jejich základě propůjčují k vytváření fiktivní minulosti s pomocí zlomkovitých vědeckých důkazů, často záměrně vytržených z původního kontextu tak, aby zapadaly do předem vytvořených hypotéz. Toto jednání je však zcela nevědecké a krajně nezodpovědné.

Uměle vytvořená Bohyně dnes kromě jiného slouží jako prostředek (opět zejména ženských a také tzv. novopohanských) aktivistických skupin k legitimizaci jejich pozice a ospravedlnění „boje za rovné postavení“. Tento argument je však více než absurdní, neboť gynocentrické teorie o neolitické matriarchální společnosti v čele s jedinou uctívanou „Bohyní“ rovnost v žádném případě neevokují. Kuriózní pak je, že tyto „aktivistické“ teorie někdy do svých prací přejímají i mnozí současní badatelé mužského pohlaví. Skutečnost, že nemají s vědeckým uvažováním nic společného, je velmi dobře patrná na příkladu neolitické figurální plastiky, ze které gynocentrická agenda (za výrazného přispění studia příbuzenských systémů a jungiánské psychologie) vytvořila ztvárnění samojediného ženského božstva, přestože tento fenomén objektivně není homogenní v čase ani prostoru.

4 Termín užívám k rozlišení nevěrohodných a uměle vykonstruovaných hypotéz od závěrů podložených objektivními důkazy a archeologickými prameny, zpracovávaných v kulturně-sociálním kontextu vědeckými metodami genderové/angažované/feministické archeologie.

Matriarchální teorie dnes často slouží jako jeden z prostředků boje proti systému, nemělo by se tak ovšem nikdy dít s nálepkou vědecké práce. Mnoho účelových a pseudovědeckých teorií a konstruktů proniklo díky aktivnímu a viditelnému působení nejrůznějších skupin do povědomí laické veřejnosti již v 70. letech minulého století a dopadlo na úrodnou půdu, neboť se velmi hluboce zakořenily. Jejich hlavní nebezpečí tkví právě v tom, že se hojně maskují za vědu a vydávají se za teorie archeologické. Z toho důvodu se o existenci matriarchálního společenského uspořádání v období neolitu dodnes dočteme v některých odborných článcích a publikacích, muzejních a jiných tematických textech, ve školních učebnicích dějepisu, ale i v beletrii s pravěkou tematikou. Právě poslední tři jmenované zdroje nejvýrazněji ovlivňují a zároveň konstruuji představy laické veřejnosti o životě pravěkých společností. I v beletrii pak platí, že ženy jsou společenskými a náboženskými vůdkyněmi zejména v příbězích zasazených do období zemědělského pravěku, nejčastěji neolitu (např. Štorch 2002), jako by jejich autoři plně akceptovali nepsaný úzus. Matriarchální téma se objevuje i v příbězích z paleolitu, např. v knize Debry Austinové *Dcera Kury* (2009), v tomto období se ale odehrává i příběh, který naopak pojednává o paleolitické „tlupě“ tvořené pěti muži a psem (Roveland 2000). Z genderového, logického i biologického hlediska lze předpokládat, že taková komunita by neměla příliš dlouhou životnost. V příbězích z mladšího pravěku či raného středověku hrají naopak prim chlapečtí a mužští hrdinové, dívek/žen coby ústředních postav v nich figuruje minimum.

Velká Bohyně se i v současnosti těší velké popularitě, a to i přesto, že mnoho badatelů/badatelek (mezi prvními mimochodem genderové/feministické archeoložky a část jejich mužských kolegů) již v 70. letech 20. století poukazovalo na to, že pro její existenci ani kult ve starším pravěku neexistují žádné archeologické důkazy. Hlas aktivistů a aktivistek byl však silnější než všechna dostupná a podložená archeologická data. Kult mocného ženského božstva spjatého se zemí, přírodními silami a plodností všeho druhu, který znovu získal na síle s počínající třetí vlnou feminismu v 80. a 90. letech 20. století (Drake – Heywood 1997), je živý a silný dodnes. Paradoxně je však postaven na mužské (potažmo západní judeokřesťanské) definici ženského genderového statusu. Ta Velké Bohyni připisuje jako hlavní atributy dobrotu, péči, plodnost a spojení se zemí a přírodními silami (Bachofen 1942; Neumann 1963; Jung 2001; Gimbutas 1999). Takové povahové rysy ovšem nemají s charakterem a mocí často obávaných ženských božstev, jejichž existence byla, na rozdíl od Velké Bohyně, archeologicky i historicky prokázána minimálně v antickém období, nic společného. Přesto se při zadání hesla *Great Goddess* do internetového vyhledávače okamžitě objeví tisíce odkazů, které se této fiktivní bohyně týkají. Lze v nich objevit nejrůznější informace od tematické literatury přes návody na pořádání novopohanských rituálů k jejímu

uctívání až po kontakty na komunity a komuny jejích uctívačů a uctívaček. Pokud budete mít zájem, můžete si v jednom britském e-shopu za £ 5 zakoupit i přívěšek Bohyně z moduritu. Příznivci, kteří disponují „hlubšími“ archeologickými znalostmi, pak prostřednictvím internetu zvou zájemce k účasti na „poutích za Bohyní“, jejichž cíl neleží nikde jinde než v Çatal Hüyük a na dalších známých archeologických lokalitách „Starého světa“, například ve Stonehenge. Velká Bohyně je často viděna jako idealizovaný prototyp feministické vůdkyně, představitelka dávných „zlatých časů“, kdy ženy dominovaly mužům (Linnekin 1998).

Kolem tohoto fiktivního božstva se vytvořilo celé hnutí nadšených zastánců, a to jak v amatérských, tak i v badatelských kruzích, kteří věří, že tato Matka vládla ve své době mírumilovné, egalitářské, a tím pádem (dle jejich soudu) nevyhnutelně i matriarchálně uspořádané společnosti, která s počátkem neolitu osídlila celé území „Starého světa“. Lvi podíl na vzniku soudobého kultu mají i díla M. Gimbutas (1982, 1989, 1999) a jejích pokračovatelek.

Tyto utopické teorie, které za vznikem všeprostupujícího kultu Bohyně stojí, jsou moderní genderové archeologii zcela cizí. Genderová archeologie, která byla v dobách svého vzniku feminismem coby myšlenkovým konstruktem významně ovlivněna, se soustřeďuje na analýzu a pokus o rekonstrukci života pravěkých populací výhradně na základě archeologických artefaktů, podložených archeologickými dat, podpořených informacemi získanými z mezioborové spolupráce. Na druhé straně pseudofeministická, či lépe řečeno aktivistická „archeologie“ se koncentruje zejména na hledání důkazů pro podložení svých idealistických hypotéz o životě pravěkých populací, často za jakoukoliv cenu, čímž vytváří čistě účelovou verzi prehistorie.

Přestože je gender jako strukturující prvek v archeologii relativně novým pojmem, bylo na toto téma napsáno již mnoho progresivních vědeckých studií (Gero - Conkey 1991; Goodison - Morris 1999; Tringham - Conkey 1999). Stále více badatelů/badatelek si totiž uvědomuje nezbytnost genderově vyvážené archeologie, která nestrání jednomu pohlaví na úkor druhého, ženského či mužského. Dodávání genderového rozměru archeologickému bádání je dlouhodobým a náročným úkolem, který je však pro další vývoj našeho oboru klíčový. Důraz na „historii jednoho pohlaví“ na úkor toho druhého, ženského či mužského, je totiž reálnou hrozbou pro integritu archeologické interpretace (Meskell 1995).

Genderová analýza byla doposud aplikována zejména v mimoevropských projektech a dominovala v anglicky mluvících zemích a Skandinávii. Přestože u většiny našich západních sousedů, například v Německu (Wunn 2001), se první vlaštovky v podobě několika prací na toto téma již objevily, Česká republika zůstává v tomto směru stále polem neoraným. Domácí práce zabývající se tématy sociálních aspektů pravěkých společností (včetně jevů jako je

lidská figurální plastika) bohužel stále čerpají podklady a informace ze zastaralých (minimálně obsahem, když ne datem vydání) a často neobjektivních zdrojů. Materiálové studie, i ty nově zpracované, často postrádají podrobné údaje o kontextech jednotlivých sídelních situací a jednotlivých významných nálezů, ale i celých nálezových skupin. U starších nálezů (například mnoha exemplářů figurální plastiky) již údaje o nálezové situaci nebude možné nikdy dohledat. Kontext by přitom měl být pilířem jakékoliv analýzy, nejen té genderové.

Snahou této knihy je představit českým archeologickým kruhům základní postupy genderové analýzy a pokusit se je přesvědčit, že tato metoda není cílem, ale užitečným prostředkem k získávání dosud utajených informací. Tento text je prvním obsáhlejším, který se v českém prostředí a v českém jazyce genderové analýze coby podpůrné metodě věnuje. Rozhodně v něm nechci předkládat další z řady nezpochybnitelných závěrů a výzkumných výsledků. Namísto potvrzování či vyvracení cizích dogmat nebo vytváření vlastních je mým cílem spíše pokus o vytvoření prostoru pro koncepční a vědecké uvažování o společnosti a životě našich předků. Nechci zde ani prezentovat teoretickou studii o významu a neomylnosti genderových postupů, mým cílem je prokázat praktický význam genderové analýzy (tam, kde je dostatek podkladů k jejímu použití) při studiu materiálových komponent neolitických kultur v oblastech, které jsou v centru mého badatelského zájmu a často souvisejí i s českým územím. Text se zabývá několika volnějším okruhy, se kterými genderová archeologie pracuje:

- 1) Rituální a náboženské chování (včetně specifického přístupu k interpretaci lidské figurální plastiky a dalších neolitických fenoménů).
V hlavní roli je kontext, který mnoho prací opomíjí, v horších případech si autoři vytvářejí kontexty vlastní.⁵ Právě zde existuje velké nebezpečí zpětné projekce současných sociálních/genderových norem do předpokládané „pravěké reality“ a její následná deformace. Je nutné mít stále na paměti zásadu, že analýza se musí opírat pouze o identifikovatelné stopy (Milledge Nielson 1997).
- 2) Pohřbívání.
Pokud máme k dispozici dostatečný objem hrobových dat, pohřební zvyklosti často nejlépe a nejpodrobněji vypovídají o sociální, tedy i genderové struktuře zkoumané komunity.
- 3) Sídelní a výrobní areály a pravěká domácnost.
Jak vypadala neolitická domácnost, co ji utvářelo a je vůbec možné to zjistit? Čím se liší areály aktivit v rámci lokality? Co je to archeologie pro-

5 Kontextem může být, kromě těch notoricky známých, například i lokalita, artefakt, aktivita, událost, pohřební obřad, dům, jednotka domácnosti aj.

dukce a proč je nutná její kompletní revize? (Byla například keramická výroba opravdu výlučně ženskou domácí činností, nebo máme důkazy o opaku?)

V neposlední řadě pak bude tématem práce shrnutí interpretačních stereotypů panujících v této oblasti.

Při správném uchopení může analýza odhalit mnoho nového o životě v minulosti, jak dokládá i několik etnoarcheologických exkurzů, které jsou součástí této knihy.

Genderová analýza nedokáže fungovat samostatně a v tom spočívá její výpovědní síla. Při její aplikaci na řešení konkrétních problémů je nutné neustále porovnávat etnologické, antropologické, archeologické, historické, přírodovědné i sociologické prameny a zjištění, je nutné být neustále ve střehu. Moderní archeologie je (nebo by měla být) multidisciplinární, dynamickou vědou, která se pokouší odkrývat neznámá fakta o životě zaniklých společností. Jedině takto pojatá archeologie má šanci se dále rozvíjet a jediné ona disponuje potenciálem vyřadit z archeologického repertoáru dokola opakované dezinterpretace, mýty a polopravdy, které z mnoha vědeckých prací dodnes nezmizely a v nejbližší budoucnosti to ani neplánují. Věřím, že pojem gender přestane být v budoucnosti v archeologické terminologii vnímán jako nadbytečný.

GENDER: PROČ, JAK A K ČEMU?

V té Kronice lidstva jsou první lidé velmi chlupatí a jsou to jenom muži.

*Babetce to bylo divné – že by všichni archeologové a archeoložky
nacházeli pouze mužské kostry? Nebo jim to bylo jedno?*

Juráňová 2003

Úvodní citát, ač pochází z beletrie, velmi dobře vystihuje podstatu a cíle genderové intervence v archeologii a stejně tak i téma této knihy. Nad nesrovnalostmi v obsahu archeologických nálezových celků a jejich následnou interpretací totiž ve světě uvažuje mnoho archeologů a archeoložek se stejnými otazníky v očích, jaké měla mladá dívka Babeta z románu Jany Juráňové.

Genderová analýza se pomocí kombinace informací a pramenů z různých historických a společenskovedních oborů a jejich syntézy snaží obohatit archeologii o poznatky z každodenního života historických a pravěkých populací. Pomocí komplexního výzkumu dostupných pramenů se pokouší odhalit, jaké byly role mužů a žen v zaniklých společnostech, neboť nesouhlasí s prezentací zažitých společenských stereotypů, které jsou archeology na minulost často bezmyšlenkovitě aplikovány kontinuálně již od 19. století.

Její přínos⁶ spočívá právě a zejména ve snaze zaměřit se na témata a fakta, která byla ještě relativně nedávno považována za uzavřená a neměnná, vědecky je přehodnotit a změnit způsob, jakým jsou vnímána odbornou a zprostředkovaně i laickou veřejností.

Je ale nutno podotknout, že tuto metodu lze aplikovat jen na omezený počet zkoumaných celků, které musí splňovat mnohá kritéria týkající se kvalitní dokumentace, výzkumu a popisu, aby bylo možné z nich vycházet. U starších nebo nedostatečně zpracovaných nálezových celků není použití této metody v drtivé většině případů možné.

K výsledkům, které by byly co možná nejobektivnější a zároveň si udržely určitý výpovědní potenciál o životě našich předků, však vede dlouhá a trnitá cesta, na jejímž počátku stál pokus o vytvoření stabilní teoretické

6 Zjednodušeně řečeno analýza sociálních vztahů ve zkoumané společnosti a odhalení pozic a rolí zástupců jednotlivých pohlaví v rámci sociálního systému.

a metodologické základny tohoto relativně mladého archeologického odvětví. V 80. letech 20. století, při konstituci teoretického a metodologického základu genderové analýzy, vycházelo mnoho (zejména amerických) badatelů a badatelek z výsledků vlastních výzkumů lokalit severoamerických indiánů⁷ (Spector 1991; Wilson 1997; Hurcombe 1995; Prine 2000) nebo z výzkumů protohistorických a raně středověkých skandinávských lokalit (Lillehammer 1989; Welinder 1998; Graslund 2001; Janik 2003; Schmidt – Voss 2000). Důvod je relativně prostý; počátky zájmu o genderovou analýzu jsou úzce spjaty s USA, kde výzkumy kmenových lokalit na území rezervací severoamerických indiánů tvoří významnou součást terénní archeologické práce. Výzkumy těchto lokalit mají navíc jednu nespornou výhodu, kterou je výjimečná a ojedinělá možnost komparace nalezeného archeologického materiálu s orálními a písemnými prameny poskytnutými pamětníky ze stejného kmenového území a kulturně-sociálního zázemí, navíc často žijícími v těsné blízkosti zkoumaných zaniklých lokalit (Eastman 1971; Hurcombe 1995). Skandinávské země (a v posledních letech i Německo a Španělsko) jsou svým zájmem o genderová a sociální témata ve vědeckém prostředí dobře známé a Skandinávie navíc disponuje dostatečným množstvím kvalitních a dobře zachovaných archeologických pramenů, které jsou pro možnost analýzy klíčové. Tento typ výzkumu bude v textu na několika místech přiblížen formou exkurzů, které umožní nahlédnout do jejich metodického postupu.

DĚJINY BĀDÁNÍ

Počátky akademického zájmu o genderovou analýzu v archeologii můžeme klást již do 60. let 20. století (Stig Sørensen 2000). V té době však zájem o podobná témata vyčleňoval ženy badatelky z řad akademické obce, kde jejich pozice nebyla ani tak příliš silná. Tato nestandardní akademická disciplína byla považována za krajně podezřelou, feministickou, následně byla v kulisách tehdejší společenské situace⁸ zpolitizována, a tím pádem na nějaký čas marginalizována.

Již na konci 70. let 20. století se však objevily snahy vymezit nové parametry, tentokrát šlo o tzv. „angažovanou“ (nebo také „explicitně feministickou“) archeologii (Spector 1991). Tyto snahy se objevily v poměrně šťastné době rozkvětu nových archeologických konceptů a směrů a zároveň v době, kdy i badatelé v oblasti sociální a kulturní antropologie a historických oborů

7 Nešlo pouze o výzkumy archeologické, patří sem i výzkumy historické, antropologické či etnologické.

8 Počátky zájmu o genderovou analýzu se časově shodují s vrcholem tzv. 2. vlny feminismu v USA.

zahájili zcela nové teoretické, historické a kulturně průřezové výzkumy genderu jako sociálního fenoménu.

Až v 80. letech 20. století se ale propagátorům genderové analýzy podařilo prorazit pomyslné bariéry a gender byl archeologii představen jako sociální konstrukt a analytická kategorie. První zkoumanou oblastí byly systémy řemeslné výroby a produkce, včetně snahy o jejich interpretaci (sem spadá například keramická produkce, zatížená archeologicky nepodloženou stereotypní prezentací coby ženské domácí aktivity).

Genderový status je velmi nestabilní, avšak permanentní součástí lidské historie. Velmi zjednodušeně řečeno to znamená, že být „ženou“ či „mužem“ v jedné kultuře či době neznamená totéž, jako být jimi v jiném kulturním/historickém kontextu, neboť náplň jednotlivých rolí je napříč časoprostorem velmi rozmanitá.

Od počátků v 80. letech minulého století zkoumá genderová archeologie způsob, jakým jsou ženy ve vztahu k mužům (muži k ženám a k případným třetím a dalším pohlavím či genderům) konceptualizovány. V praxi to znamená výzkum procesů sociální reprodukce a zejména způsobu, jakým materiální kultura zasahuje do strukturalizace sociálních vztahů (Stig Sørensen 2000). Zásahy a sociální/socializační funkce materiální kultury jsou pro studium každodennosti klíčové, artefakty a objekty totiž představují nejběžnější a většinou i jediné archeologické prameny, ze kterých lze při studiu preliterárních společností vycházet.

Materiální kultura hraje důležitou roli v sociální reprodukci, neboť právě předměty/objekty jsou pojítkem generací a zásadními zprostředkovateli tradice (Marcus 1998, Stig Sørensen 2000; Geertz 2000). Proto je nezbytné sledovat reprodukci sociálních norem, institucí a vztahů v čase i prostoru a pokusit se zjistit, jak se v průběhu doby v rámci jednotlivých kultur mění a jaký případný vliv má tato změna na jejich společenské uspořádání.

Kontextualizace a kontext jsou ústředními „zbraněmi“ genderové analýzy. Dosavadní prezentace „pravěké reality“ na tzv. „lidu“⁹ je velmi problematická a hlavně neobjektivní a zkreslující. Předpoklady, na jejichž základě byly mužům, ženám a dětem v tomto obrazu minulosti připsány sociální role a společenský status, vycházely z dnešních ustálených západních představ o genderových rolích. To způsobilo, že obraz minulosti byl v zásadě konstruován na základě obrazu dnešní společnosti a jakékoliv vztahy mezi pohlavími byly považovány za předem dané, čímž byly předem vyloučeny z oblasti zájmu vědeckého zkoumání. K genderovým vztahům a jejich původu bylo a je povětšinou přistupováno jako k neměnným kategoriím. Zásadním problémem současné evropské archeologie je skutečnost, že je v mnoha případech stále silně ovlivněna světonázorem 19. století. Je to s podivem, neboť

9 Například „lidu“ kultury s lineární keramikou apod.

archeologická teorie uhání od 20. století kupředu mílovými kroky, a přesto v tak zásadních otázkách, jako je společenská struktura zkoumaných společností, výrazně klopýtá.

B. Engels tvrdil (1967), že základní společenské prvky, včetně sociálních vztahů mezi muži a ženami, vznikají jako výsledek historických procesů. Potvrzuje tedy, že gender není kategorií stabilní či neměnnou, ale že podoba genderových rolí závisí na historickém, sociálním a ekonomickém prostředí, ve kterém se konstruuje.

Vraťme se ale zpět k materiálnímu kontextu a k otázce, zda je archeologie, zvyklá zacházet s artefakty a s objekty materiální povahy, vůbec schopná objevit a definovat v kontextu gender, který je v podstatě procesem.¹⁰ Na tuto otázku nelze na tomto místě spolehlivě odpovědět, komplexnější odpověď snad poskytne tato kniha. Beze všech pochybností ale můžeme tvrdit, že je archeologicky zjiřitelný například způsob, jakým gender ovlivňuje materiální kulturu (a je jí zpětně ovlivňován). Nejde výhradně o nalezené artefakty, ale i o aktivity s artefakty spojené (například se může jednat o složení potravy určené pro konkrétní sociální skupinu, její přípravu či způsob servírování atd.), protože gender neovlivňuje pouze předměty.

Materiální kultura ve svých mnoha podobách není jen pasivním odrazem společnosti, ale jedním z jejích základních stavebních prvků. Genderová archeologie studuje společenské vztahy, tak jak jsou v materiální kultuře vyjádřeny, a proto musí nutně zkoumat i její samotný význam (Stig Sørensen 2000). Jednu z ústředních otázek, které si klade, bychom tedy mohli definovat následovně: Jaký je vztah mezi povahou materiální kultury a s ní souvisejícími sociálními aktivitami? S touto otázkou úzce souvisí ještě jeden problém, který dodnes působí jako hnací motor této vědní disciplíny a který je nutné zmínit, než se začnu zabývat metodologií. Tím problémem je zdánlivě málo nebezpečné vnímání minulosti jako historie jednoho pohlaví.

O MINULOSTI JEDINÉHO POHLAVÍ

K životaschopnosti lidské populace jsou zapotřebí dvě biologická pohlaví (s dostatečným počtem zástupců každého z nich) a jejich vzájemná interakce. To je nezpochybnitelný fakt.

Archeologická teorie a následně odborná i populární literatura zabývající se tématem života pravěkých populací nám ale často předkládá minulost obydlenou buď převážně muži, kteří mají zásadní a většinový podíl na produkci a hrají prim i ve společenské organizaci, nebo „lidem“ (v angličtině

¹⁰ Kontextem se rozumí například objekt, vymezený prostor, jednotka domácnosti, obytná jednotka, aktivita atd.

people).¹¹ Jen velmi malý zlomek textů se zabývá interakcemi mezi gendery a pohlavími (Hurcombe 1995). Tak, jak je dnes prezentována v odborném tisku, by ale pravěká společnost neměla nejmenší naději na přežití, natož pak rozvoj. Kde tedy vznikl problém? Studie o pravěkých „mužích“, které je představovaly jako živitele, řemeslníky a osoby s vysokým a neměnným společenským statutem, byly prezentovány jako genderově specifické. Badatelé v nich však buď věnovali nepřiměřenou a nevyváženou pozornost zkušenostem a společenskému postavení mužů a často je prezentovali jako zástupce všech členů zkoumané společnosti (archaické nebo žijící) nebo existenci více pohlaví a jejich nutnou interakci jednoduše vynechávali.

Jádro problému, působícího nemalé komplikace při snahách o interpretaci jakýchkoli sociokulturních jevů, tkví zejména v tzv. zpětné projekci současného společenského uspořádání na zaniklé společnosti (Remišová Věšíňová 2009). Ta vychází z předpokladu, že se společenské uspořádání a role během minulých přibližně 12 000 a více let v podstatě nezměnily a navíc byly téměř totožné u všech světových lidských společenství. Že se jedná o představu zcela mylnou, prokáže každá průměrná současná antropologická studie, zabývající se například současnými tzv. přírodními národy.

Definice a naplň genderových rolí vycházejících z judeo-křesťanské tradice, která je v současnosti vlastní zejména západním vědcům, infiltrovala objem základních znalostí o zaniklých společnostech v nebyvalé míře, až je s podivem, že tento stav mohl zůstat tak dlouho bez povšimnutí. Přímé doklady struktury genderových rolí v pravěku jsou navíc žalostně nedostatečné. Tak mohlo dojít k tomu, že do společenských studií byly a jsou často nenápadně vsouvány pohodlné a do stávajícího rámce dobře zapadající „poznatky“ a „fakta“, která však mají s obrazem skutečnosti pramálo společného. Dochází ke znovuvytváření současnosti v minulosti, což v podstatě znemožňuje dopět k jakémukoliv objektivnímu závěru či výsledku.

Abychom mohli vytvořit co nejobektivnější obraz zkoumaných preliteárních společností, musí se tento obraz skládat z informací o interakcích a aktivitách obou (někdy i více) pohlaví. To se netýká pouze odborných textů a výzkumů, ale i prezentace dávné minulosti veřejnosti. Nelze beze zbytku sdílet poněkud dogmatický názor americké archeoložky L. Hurcombe ani považovat za příliš přínosný její rozbor početního zastoupení mužů a žen v kresebných rekonstrukcích pravěkého života (Hurcombe 1995), který není na základě svých vlastních výzkumů zcela pravdivý, ale v jednom jí musím dát

11 V angličtině je „mužská“ minulost ještě posílena užitou terminologií. Například pojmy *early man*, *Neolithic man*, či *craftsman* (řemeslník) jsou běžně používány při popisu života v minulosti, přičemž slovo *man* znamená zároveň člověk i muž. Autory bych nepodezřívala ze záměrného zkreslování minulosti či vynechávání její ženské složky, je ale pravda, že užívání a zejména překlady tohoto termínu do různých jazyků k tomu přispívají. Stejný efekt má užívání termínu „lid“.

za pravdu: Prezentace minulosti jako převážně mužské značně redukuje naše možnosti a schopnosti objektivně zkoumat dostupná fakta o pravěké realitě.

VÝZNAM A ROLE GENDEROVÉ ANALÝZY V ARCHEOLOGII

Chtěl bych vědět, jaký byl život před deseti tisíci let. Často o tom přemýšlím. (...)

*Chtěl bych se vrátit zpět, abych viděl, jak se lidé poprvé naučili dělat věci,
které jsou dnes běžné.*

Berger 1979

Neznám archeologa, který by za možnost nahlédnout do minulosti nebyl ochoten mnohé obětovat.

Aby bylo možné docenit význam a přínos genderových přístupů v archeologii, je nutné učinit jeden zásadní a relativně náročný krok, totiž překonat nedůvěru a předpojatost, která ve společnosti stále panuje vůči termínům gender a feminismus. To není pro většinu dnešních (a zejména pak tuzemských) badatelů a badatelek ničím jednoduchým. Zčásti proto, že atmosféra uvnitř akademické obce není debatám na toto téma příliš nakloněna a již pouhé vyslovení těchto pojmů v odborných kruzích v souvislosti s vědou vyvolává negativní reakce. Dávat najevo ostentativní nezájem o tato témata patřilo ještě nedávno k jakémusi akademickému bontonu (rozhodně nejen archeologickému). Pakliže se mezi (většinou mladými) badateli najde někdo, u koho tato témata vzbudila jiskřičku zájmu, ubírají se jejich myšlenky často následovně: Ano, je to možná zajímavé téma, o kterém bych se rád/a dozvěděl/a více, ale budu to raději dělat někde v ústraní a nebudu na sebe v souvislosti s podobnými tématy příliš upozorňovat, mohl/a bych si ve vědeckých kruzích vysloužit nálepku „podivína“ nebo „feministky“, což by pro moji další vědeckou činnost nemuselo být přínosné.

Na vině však nejsou mladí badatelé, ale zcela nedostatečné povědomí o tématu ve vědeckých kruzích obecně. Termíny feminismus a gender, přičemž druhý je mylně považován za synonymum toho prvního, se totiž v našich zeměpisných šířkách rovnají téměř sprostému slovu. Většinou je však takto chápou ti, kteří jejich pravý význam neznají a není v jejich zájmu po něm pátrat. Překonat panující předsudky není nijak jednoduché. Stojí proto za pokus uvést význam těchto pojmů na pravou míru a vymazat mezi nimi ono chybně použité rovnítko.

Pojem gender nebyl vytvořený feministkami, jde o běžně užívaný sociologický termín (Renfrew – Bahn 1991; Šanderová 2000; Soukup 2004), a právě v sociologii je třeba hledat jeho původ. Velmi zjednodušeně by bylo možné vysvětlit jej jako jakési „sociální pohlaví“, které sice s tím biologickým souvisí, ale ve velkém množství případů se s ním neshoduje, neboť je kulturně